

Юлія ТЕПЛА

ЛІТЕРАТУРА І СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ У КОНЦЕПЦІЇ МИКОЛИ ГНАТИШАКА

Зазначена у назві статті проблема взаємозв'язку літератури і суспільного життя належить до так званих "вічних" проблем літературознавства, які завжди залишаються відкритими. Актуалізуючись у певні моменти історичного та літературного розвитку, вона запрошувала кожне наступне покоління науковців до діалогу.

Літературознавча думка не одне століття рухається поміж двома полюсами: від визнання такого зв'язку, а навіть до його абсолютизування (література заангажована, тенденційна, яка перебуває на службі у суспільства) до цілковитого його заперечення (мистецтво для мистецтва). В українській науці про літературу тема "література і життя" завжди посідала особливе місце: в умовах недержавності української нації на письменника були покладені й інші, крім мистецьких, завдання. Не випадково за українською літературою закріпилася характеристика — "література з місією"¹.

Естетична переорієнтація в українському письменстві наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. активізувала обговорення проблеми зв'язку мистецтва з життям. Яскравим прикладом цього може бути віршована полеміка між М. Вороним та І. Франком про призначення і роль літератури. Літературне громадянство Західної України представляло обидві точки погляду: з одного боку, "Молода муза" та прихильники "мистецтва для мистецтва", з іншого — авторитетні письменники, які вже сказали вагоме слово у літературі і обстоювали передусім суспільну функцію письменства (М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський та ін.). Щоправда, в українській літературі не завжди можна було б різко поляризувати ці позиції: надто часто політичні події втручалися у перебіг літературного процесу, та й самі письменники були втягнутими у вир історії, не залишались осторонь національно-визвольних змагань, що, відтак, позначалося на їхніх світоглядних та мистецьких засадах.

Так, деякі молодомузівці згодом відійшли від гасла чистого мистецтва, вважаючи “твори в душі мистецтва для мистецтва за іграшку ситих, на яку шкода паперу і друку”².

Весь комплекс питань, пов’язаних з проблемою “література і суспільне життя”, чітко окреслив М. Гнатишак: “Чи поезія має ізолюватися від життя і творити свій власний, відірваний світ — чи навпаки, вона має своїм огнем і жаром формувати дійсне життя? Чи мистецтво слова має бути необмежено вільне, нез’язане нічим, крім естетичних критеріїв, — чи навпаки, має воно сповняти також суспільне й національне післанництво? Чи артист має бути жерцем у святині мистецтва для мистецтва — чи є він також борцем за суспільні й національні ідеали?”³. Відповіді на ці питання вчений подав у статті “Література і суспільне життя” (1937), у якій вимальовується позиція й католицької критики в цілому, яскравим репрезентантом якої був М. Гнатишак.

Аналіз та порівняння літературознавчих концепцій тогочасних напрямків критики — формалістичної, суспільницької, марксистської, ліберальної — унаочнив увесь спектр підходів до проблеми. Ні формалісти, які обстоювали переконання про автономність мистецтва та заперечували існування будь-яких взаємовпливів та взаємин з реальним життям, ні представники суспільницької критики, які абсолютизували вплив життя на мистецтво, а “життєву правду в буквальному сенсі вважали за критерій літературної вартості”⁴, ні марксистська критика з її обґрунтуваннями ідеї “про зумовленість літератури життям”, ні “літературні ліберали”, які підтримували гасло “мистецтво для мистецтва”, хоча й не заперечували зв’язку літератури з життям, не дали переконливої відповіді на поставлене питання. У кожному разі, на думку М. Гнатишака, спостерігається тяжіння науковців до крайностей: то категоричне намагання відгородити літературну творчість від соціально-утилітарного підходу, звільнити від суспільно-моральних зобов’язань і реалізувати ідею чистого мистецтва, замкнувши коло на ньому самому (така позиція, на думку критика, веде на хибну дорогу моральної і суспільної індиферентності літератури та її безсвітоглядності⁵), то, з іншого боку, надміру утилітаризоване розуміння суспільного призначення літератури, яке нівелює розуміння красного письменства як мистецького феномену передусім, або й більше

— тяжіє до впровадження у літературну практику директивного керування процесом творчості, що зводить до нуля свободу творчого самовияву письменників.

Насамперед М. Гнатишак визнає, що мистецтво є окремою ділянкою людської діяльності, але водночас наполягає, що існує взаємозв'язок між реальним життям та літературою, і декларує свій намір “знайти і показати ту живу ланку, що сполучає дві царини: світ мистецтва і світ суспільного життя”. Літературознавець виділяє два підходи до розв'язання проблеми, два взаємоспрямовані вектори: “життя → література” і “література → життя”, які висвітлюють генетичний і функціональний зв'язки між двома світами.

Чи впливає життя на літературу і якою мірою? Реальне життя — це ґрунт, на якому мистецтво виростає. Цей генетичний аспект розуміння взаємозв'язку між двома світами М. Гнатишак пов'язує для себе з іменем О. Потебні та його філософсько-психологічною мотивацією зв'язку літератури з життям. За О. Потебнею, поетичний твір, заспокоюючи внутрішню потребу автора в самопізнанні та самовихованні, виступає як спосіб об'єктивації пов'язаної з життям думки, отже, тих явищ та настроїв, які панують у ньому. Доцільно згадати слова М. Євшана про те, що зв'язок мистецтва з життям та його потребами може виявлятися і як “протест хоч би у формі мрії”⁶. Таким чином, зв'язок літератури з життям відбувається через особистість письменника як частини цієї суспільності.

Відповідно до романтичного розуміння мистецької творчості поетичне натхнення, як і його результат — поетичну творчість, вчені трактували як особливий, вищий дар природи: “митець творить з внутрішньої, напівсвідомої конечності, творить як медіум вищої духовної дійсності”⁷. Виходячи з цього, М. Гнатишак задумувався над питанням про можливість будь-якого впливу на письменника, інакше кажучи, чи можна якимось чином регламентувати літературний розвиток? Критик доходить однозначного висновку: “На розвиток літературного життя впливати *конечно треба*” (курсив — М. Г.)⁸. Однак цей вплив у жодному разі не повинен зводитися до офіційної опіки над мистецтвом у вигляді програм та інструкцій як і про що треба писати. Небезпека криється в тому, що така критика “своїм урядовим характером і цензорськими апетитами вбиває навіть

найбільші таланти”⁹, натомість даючи життя творам-одноденкам. Стосунки суспільства та літератури не можна коригувати словами “мусить”, “повинна” та “має”. Тимчасом ситуація в західно-українській літературі наближалася до такої критичної межі, про що заявляв М. Рудницький: “Наша література ввійшла в добу, коли не тільки її критики, але й письменники і навіть читачі вважають за свій обов’язок щораз частіше вирішувати питання про шляхи майбутнього її розвитку та про сучасні її завдання”¹⁰.

Зовнішні впливи на літературу, вважає М. Гнатишак, повинні обмежуватися завданням громадянства “творити таке культурне, ідейне, релігійне й етичне середовище, в якому виростили б мистці слова, що своєвільно й без коректив із зовні, силою свого власного духа творили б саме те і саме таким способом, як це потрібно для суспільності”¹¹. Лише відповідне духовне середовище зумовлює появу справжніх митців та поетів — “виразників духа й потреб громадянства”¹². Така позиція зближує М. Гнатишака з детермінізмом культурно-історичної школи та відомою тріадою її основоположника І. Тена. Французький літературознавець вважав, що “твір виростає з оточення”, а “раса”, “середовище” і “момент” впливають на письменника і на написання ним художнього твору. Отже, ідеї, закладені у творі, певним чином відображають ідеали, настрої, середовище¹³.

Однак М. Гнатишак ніколи не абсолютизував впливу середовища на письменника. Для нього набагато важливіше відповісти на питання: як спрацьовує зворотній зв’язок — література → життя, адже “літературний твір є не тільки твором, але й творцем, не тільки різьбою, але й різьбарем”¹⁴. Розуміння літератури як духовно перетворювального чинника пов’язує позицію М. Гнатишака з поглядами І. Франка, викладеними у трактаті “Із секретів поетичної творчості”: “Кожний, хто пише, чинить се в тім намірі, щоб піддати, сугестувати другим якісь думки, чуття, виображення... поет розширює зміст нашого внутрішнього “я”, зворушуючи його до більшої або меншої глибини”¹⁵.

Визнаючи дієвіший вплив митця на середовище, М. Гнатишак схиляється більше до естопсихології Е. Еннекена (окремі положення якої сприйняв і застосував І. Франко у згаданому трактаті), який досліджував контакти між письменником та читачем. Письменник не просто впливає на середовище.

Зважаючи на роль літератури в житті суспільства, він, як його духовний провідник, формує своє оточення. Таким чином, література набуває значного функціонального навантаження, зокрема суспільно-національного і морально-дидактичного. Ці завдання в імперативній формі формулював В. Пачовський: література має сприяти національній консолідації, зберігати національну самобутність, пробуджувати національну самосвідомість, виховувати народ у дусі християнської моралі, а від письменників вимагалось розгортати ті ідеї, які були б “конструктивні для воскресення своєї держави”¹⁶. Їх реалізація у художній творчості дала б змогу створити повноцінну літературу, яка могла б гідно представити українство на європейській арені.

Закономірно постає питання про ідеал літератури. Це література, яка б могла позитивно впливати на сучасну людину, дати їй “тривкі моральні й духові фундаменти Христової віри й правдивого патріотизму”¹⁷, “внутрішньо оновити і сформувати український народ, створити з нього одноцілну духовну спільноту”¹⁸ та конструктивно реалізувати державотворчі прагнення українського народу. Чи українська література потенційно спроможна виконати покладені на неї великі завдання? Чи може вона дати творчих людей “великого формату”, які “якістю і силою свого етосу змогли би творити нове життя українське, виповнене героїчними зусиллями й аристократичним духом”?¹⁹ На ці питання одностайної відповіді не було.

Зважаючи на інтенсивний вплив літератури на читачів, актуальним залишається питання моральної і суспільної відповідальності письменника. Одні критики вважали необхідною передумовою справжньої творчості цілковиту свободу митця, бо творча думка лише доти залишається творчою, поки “не чує на собі обов’язку *рішати* всі проблеми, які непокоять сучасну людину”²⁰. На думку М. Рудницького, запорукою справжньої творчості є звільнення від будь-яких впливів та зобов’язань, абсолютна свобода, “з якою нинішній європейський письменник змальовує свої переживання по власній впадоби аж до меж бунту проти національних ідеалів, загальних релігійних вірувань і святощів традиції”²¹. М. Гнатишак не поділяє такого погляду, апелюючи до слів О. Потебні, який стверджував: “Свобода творчості, як і свобода совісті, є право, що накладає

обов'язки"²². Він вважає, що існує ціла система цінностей – культурних, моральних, естетичних, – які кожна людина мусить поважати і через які не повинна переступати. Вони жодною мірою не обмежують свободи творчості письменника, якщо стали органічною частиною його “я”, навпаки, дають змогу творити літературу тривалої вартості, якою є література, що розвиває ідеї добра, краси і правди.

Тому попри визнання свободи як неодмінної умови творчої особистості, що, до речі, прямо кореспондує з позицією М. Євшана, католицька критика, а М. Гнатишак зокрема, визнавала існування певної межі, за яку не можна виходити, і всю відповідальність за добровільне і самостійне встановлення таких рамок у власній творчості покладала на митця. У такому розумінні цієї важливої і складної проблеми відчувається зв'язок з ідеєю одного з філософів західноєвропейського романтизму Ф. Шлегеля, який наполягав на необмеженій волі поета і стверджував, що поет не повинен підлягати жодному закону, крім внутрішнього самоконтролю. Таким внутрішнім самоконтролем для католицького письменника є релігія. Моральну індиферентність, вседозволеність, безсвітоглядність М. Гнатишак визнає найбільшим злом для духовності нації, особливо для її молодого покоління, у якого ще не сформувалося чітке розуміння добра і зла, не усталилися моральні норми. В чому полягає моральна відповідальність письменника? М. Гнатишак відштовхується від викладених у трактаті “Із секретів поетичної творчості” І. Франка проблем психології художньої творчості, ролі свідомого та підсвідомого у процесі творення. “Поети, – зазначає письменник, – це люди, що вміють висловити в усвідомленій формі те несвідоме, що дремає в запасовій коморі підсвідомості”²³. Виходячи від цього твердження, М. Гнатишак міркує: запасова комора, підсвідоме – це все пережите поетом, це умови та обставини в яких він перебував, це моральні засади суспільства – все те, в чому митець найбільше контактує з суспільством. Проте відбір матеріалу з цього нагромадженого впродовж років запасу регулюється свідомим чинником – розумом, оскільки, за формулою І. Франка, “повна гармонія еруптивної сили вітхнення з холодною силою розумового обміркування” – характерна риса велетнів людського слова – Гомера, Софокла, Данте, Шекспіра, Гете²⁴. Отже, робить висновок М. Гнатишак, письменник не тільки морально відпо-

відальний за свої твори, але звичайно й етичний рівень його творів безпосередньо залежить від його особистої моралі²⁵.

В той же час однобокий утилітаризм не був властивий для М. Гнатишака. Визнаючи важливу роль і місце художньої літератури в житті, він не обмежував її призначення суспільно-національною та морально-дидактичною функціями. Домінантою його літературознавчої концепції був естетизм, а відтак, завжди актуальним залишалося питання естетичної вартості художньої творчості. Критик не раз міркував над питанням: як, творячи літературу потрібних ідейних вартостей, утриматися на високому естетичному рівні? Де та тонка грань між ідейно наснаженою вартісною літературою та тенденційною, яка при надмірному педалюванні автором певної ідеї сходить на манівці публіцистики? Адже в тенденційному мистецтві головне — вплинути на почуття і думки читача, визначити його поведінку, в той же час естетична спрямованість втрачає визначальну роль. Щойно тоді, переконаний М. Гнатишак, коли “ідеали автора стали нероздільною частинкою його “я”, перетопилися в горнилі чисто особистих терпінь і переживань”, поет зуміє дати правдиву, чисту поезію, яка не має нічого спільного з надуманим патосом більшості наймолодших поетів”²⁶.

Отже, в умовах бездержавності української нації, письменство зобов'язане відстоювати суспільні та національні ідеали, а також сприяти зміцненню християнського світогляду. М. Гнатишак підкреслює суспільну функцію літератури як духовного та націєтворчого чинника. Однак літературознавець далекий від того, щоб звужувати розуміння красного письменства до суспільно-національних та морально-дидактичних завдань. Йому властиве прагнення зрозуміти художню літературу як мистецький феномен. Невід'ємною складовою Гнатишакової концепції літератури виступає естетичний аспект, який тривалий час в історії українського літературознавства не брався до уваги. Врахування багатогранності художнього твору сприяло обґрунтуванню концепції ідейно-етичного естетизму вченого.

---

¹ Рудницький Л. Література з місією // Слово і час. — 1999. — № 9. — С. 7.

² Пачовський В. Проблеми української літератури й мистецтва // Дзвони. — 1935. — Ч. 4. — С. 185.

- ³ Гнатишак М. Література і суспільне життя. — Львів, 1938. — С. 2.
- ⁴ Там само. — С. 4.
- ⁵ Там само. — С. 7.
- ⁶ Євшан М. Суспільний і артистичний елемент у творчості // Євшан М. Критика; Літературознавство; Естетика / Упор. Н. Шумило. — К.: Основи, 1998. — 658 с. — С. 20.
- ⁷ Гнатишак М. Одно завдання сучасної української літератури // Шлях нації. — 1935. — Кн. 2. — С. 21.
- ⁸ Там само. — С. 21.
- ⁹ Гнатишак М. Література і суспільне життя. — Львів, 1938. — С. 14.
- ¹⁰ Рудницький М. Між ідеєю і формою. — Львів: Накладом Видавничої Спілки “Діло”. 1932. — С. 58.
- ¹¹ Гнатишак М. Одно завдання сучасної української літератури // Шлях нації. — 1935. — Кн. 2. — С. 21.
- ¹² Там само. — С. 21.
- ¹³ Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром’як, Ю. І. Ковалів та ін. — К.: ВЦ “Академія”, 1997. — С. 391.
- ¹⁴ Ісаїв П. З приводу літературної нагороди за 1935 р. // Дзвони. — 1936. — Ч. 1-2. — С. 51.
- ¹⁵ Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1981. — Т. 31. — С. 4-46.
- ¹⁶ Пачовський В. Проблеми української літератури й мистецтва // Дзвони. — 1935. — Ч. 4. — С. 185.
- ¹⁷ Гнатишак М. Одно завдання сучасної української літератури // Шлях нації. — 1935. — Кн. 2. — С. 22.
- ¹⁸ Демкович-Добрянський М. До джерел великої творчості // Шлях нації. — 1935. — Кн. 1. — С. 26.
- ¹⁹ Там само. — С. 26.
- ²⁰ Євшан М. Суспільний і артистичний елемент у творчості // Євшан М. Критика; Літературознавство; Естетика / Упор. Н. Шумило. — К.: Основи, 1998. — 658 с. — С. 18.
- ²¹ Рудницький М. Між ідеєю і формою. — Львів: Накладом Видавничої Спілки “Діло”, 1932. — С. 64.
- ²² Потебня О. О. Естетика і поетика слова: Збірник. — К.: Мистецтво, 1985. — С. 271.
- ²³ Франко І. Я. Із секретів поетичної творчості // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1981. — Т. 31. — С. 47.
- ²⁴ Там само. — С. 65.
- ²⁵ Гнатишак М. Література і суспільне життя. — Львів, 1938. — С. 15.
- ²⁶ Гнатишак М. Нова українська лірика в Галичині на тлі західноєвропейської модерної поезії // Дзвони. — 1934. — Ч. 6/7. — С. 317.